

АГРЕСІЯ ТА НАСИЛЬСТВО У СИТУАЦІЯХ СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В УМОВАХ ВІЙНИ

Олександра Орос*

Ужгородський національний університет; вул. Університетська, 14, Ужгород, 88000, Україна
Uzhhorod National University; 14 Universytetska St., Uzhhorod, 88000, Ukraine

Анотація. У дослідженні висвітлено специфіку та механізми проявів насильства у ситуаціях соціальної взаємодії в умовах війни. Проаналізовано структуру та механізми соціальної взаємодії у ситуаціях спільної взаємодії батьків та дітей під час навчання в умовах війни. Також окреслено специфіку проявів агресії та насильства у соціальній взаємодії підлітків. Ключова теза полягає в тому, що соціальна взаємодія має власну організаційну логіку, яка трансформується в умовах конфлікту. Неузгодженість очікувань учасників може призводити до деструктивних стратегій – від уникнення до відвертої агресії.

Звернено увагу на те, що соціальна взаємодія в умовах війни зазнає трансформацій. Прояви агресії та насильства, руйнуючи бар'єр конфронтаційної напруги, змінюють двосторонню векторність соціальної взаємодії. Дослідження розкриває складну природу насильства у соціальних взаємодіях під час війни, фокусуючись на механізмах агресії в різних контекстах.

Зроблено висновок про те, що як у ситуаціях підліткових конфліктів, так і в контексті сімейного навчання, агресія є наслідком руйнування очікувань учасників взаємодії, домінування та жорсткого підпорядкування.

Ключові слова: агресія, насильство, мікросоціологія насильства, соціологія насильства, ситуації насильства, соціальна взаємодія.

Вступ

Виклики сучасності, з якими зіштовхнулися українці через розпочату росією війну, є вкрай складними. Війна – значний виклик для суспільства, створення умов для спалахів агресії та насильства, адже супроводжується високим рівнем стресу та напруги у суспільстві, руйнуванням всіх схем та моделей звичного способу життя, невизначеним горизонтом планування та втратами. Соціальна взаємодія в умовах сучасної війни трансформується і потребує вивчення. Підвищений рівень агресії та насильства у соціальній взаємодії є чітким індикатором соціального неблагополуччя та аномії, які можуть супроводжувати суспільство в умовах війни.

Ситуації соціальної взаємодії, окреслені хронологічними межами, визначені певним контекстом у певних умовах середовища, створені учасниками за допомогою відібраних засобів, що можуть реалізувати мету, оцінюються згідно з нормами. Агресія та насильство як елементи ситуацій соціальної взаємодії є складними та визначальними як за своєю формою, так і за наслідками. Агресія у ситуаціях визначається як мотивований акт

* © Олександра Орос, 2025

ORCID: 0000-0001-8029-4210, ✉ oleksandra.oros@uzhnu.edu.ua

нанесення шкоди. Поняття насильства пов'язане із застосуванням сили, яка може проявлятися у фізичній дії, примусі, обмеженні волі чи агресивному домінуванні. Агресія та насильство переважно збігаються за своїми операційними та функціональними характеристиками, проте ці поняття не є тотожними.

Насильство на мікрорівні проявляється у формі свідомого впливу на особу шляхом застосування сили поза її волею та бажанням, що зрештою призводить до обмеження чи втрати нею (особою) можливостей для власного розвитку. Всесвітня організація охорони здоров'я визначає насильство як навмисне застосування фізичної сили або влади, дійсне або у вигляді загрози, спрямоване проти себе або проти іншої особи, групи осіб або громади, результатом якої є тілесні пошкодження чи високий ступінь їх вірогідності, смерть, психологічна травма, відхилення в розвитку або різного роду збитки. Причому насильство в медичному аспекті класифікується за трьома типами: спрямоване проти самого себе, колективне і міжособистісне [North & Wallis & Weingast 2009].

Теорія та методологія дослідження

Соціальну взаємодію Дж. Тернер визначає як найважливіший вид поведінки. У фокусі уваги дослідника аналіз природи зовнішніх контекстів впливу на соціальну інтеракцію. Дж. Тернер виділяє п'ять контекстів соціальної інтеракції, які обмежують чи сприяють інтеракції певного типу: по-перше, культура (визначає, яка поведінка є правильною); по-друге, соціальна структура (позиції, статуси, ролі); по-третє, організація простору, у якому відбувається інтеракція; по-четверте, мотивації дії (трансакційні потреби); по-п'яте, емоції акторів (емоційна енергія соціальної взаємодії) [Turner 2004]. Структура інтеракційного ритуалу включає: учасників інтеракції, які у спільному просторі впливають один на одного; відокремлюючі межі, які дають учасникам відчуття перебування всередині ритуалу; людей, що зосереджують увагу на спільному об'єкті; емоційний настрій інтеракції [Collins 2004]. Соціальна взаємодія має свою певну організаційну логіку, яка визначається контекстами взаємодії і реалізовується через ритуали взаємодії. Незадоволення очікувань від соціальної інтеракції може призвести до реалізації альтернативних інтеракційних стратегій, спектр яких може варіюватися від уникнення до агресії та насильства. В умовах війни майже кожен із контекстів соціальної взаємодії модифікується. Неузгодженість очікувань інтеракції може призвести до ескалації агресії та насильства.

Агресію та насильство з точки зору еволюційної концепції розглядають як природну поведінку, притаманну всім живим істотам. Насильство є специфічною формою взаємодії для реалізації чи захисту своїх потреб.

К. Лоренц у своїй концепції вказує на універсальність агресії та представляє гідравлічну модель агресії. Людина проявляє агресію через її поступове неминуче накопичення та негативну емоційну напругу. Гідравлічна модель агресії К. Лоренца зазнала нищівної критики та спростування, проте, на жаль, сьогодні її все ще використовують для розробки профілактичних та корекційних заходів [Lorenz 2002]. Одним із найнебезпечніших тверджень, покладених в основу «Гідравлічної моделі» розуміння агресії та насильства, є уявлення про те, що агресія має здатність самовиснажуватися. Насправді багато досліджень агресії та насильства доводять протилежну тенденцію – агресія має здатність до самопосилення.

У межах концепції соціального навчання, насильницькі сценарії поведінки засвоюються у процесі соціалізації через наслідування та навчання за принципом інструментальної зумовленості. Навчатися насильницьких моделей поведінки актор може не тільки через безпосередній контакт із їх носієм, але й засвоюючи відповідні зразки зі ЗМІ, кіно та соціальних мереж [Bandura & Walters 1959]. У процесі соціалізації засвоюються різні сценарії поведінки (скрипти), і при нагоді актори намагаються їх реалізувати. Ті скрипти, які виявилися успішними, тобто призвели до бажаних результатів, скоріше за все буде включено до поведінкового репертуару і відтворено за певних сприятливих ситуативних умов [Huesmann & Moise 1996]. Інколи насильство – це тільки імітація поведінки, наслідування поведінкової форми, особливо у дитячому віці. Відтворення агресії та насильства у ситуації соціальної взаємодії через нездатність задоволення своїх цілеспрямованих прагнень пояснює фрустраційна модель [Berkowitz 1989]. Агресивна та насильницька поведінка може бути наслідком інтерпретації ситуації як загрозливої. За таких умов насильство може проявлятися внаслідок індивідуальної обробки соціальної інформації. Концепцією опрацювання соціальної інформації Н. Кріка та К. Доджа передбачено поетапне розуміння соціальної інформації: введення соціальних стимулів; інтерпретація та розуміння цих стимулів; вибір цілі; пошук поведінкових реакцій або ж їх моделювання; прийняття рішення про поведінку [Crick & Dodge 1996].

Мікросоціологічний підхід Р. Коллінза демонструє, що насильство потребує певних ситуаційних умов, за яких воно може реалізуватися. Прихильники цієї теорії розуміння насильства дотримуються думки, що прояви насильства під час інтеракції є надзвичайно складними для людини. Ми звикли до стереотипів легкості та невідкладності застосування насильства у конфліктних ситуаціях, сформованих ЗМІ, кіно та соціальними мережами. Насправді ж доведено, що акти насильства часто є некомпетентними, некерованими, їх динаміку складно прогнозувати. Ре-

алізація насильства передбачає специфічний режим емоційної напруги та подолання бар'єру конфронтаційної напруги [Collins 2008]. Важливим елементом ситуацій насильства є емоції, які можуть спровокувати агресію та насильство, визначають динаміку насильства та можуть мати пролонгований ефект після часових рамок насильницької інтеракції [Oros 2023]. У рамках мікросоціологічної концепції Р. Коллінза насильство є складним і потребує спеціальних ситуаційних умов для успішної реалізації. Емоційний стан є дуже важливим для суб'єктів соціальної взаємодії. Ритуали інтеракції та специфіка емоційного захоплення є ключовими механізмами ситуацій конфронтації та насильства. Учасники соціальної інтеракції налаштовані на взаємодію та солідарність [Collins 2004]. Соціологічний аналіз емоцій насильства не зводиться до розуміння сильної емоції як причини насильства. Дослідження емоційних реакцій в контексті ситуацій з проявами насильства можливе у двох основних позиціях щодо самої ситуації насильства: по-перше, емоції як ключові детермінанти насильства; по-друге, емоції як ключовий компонент динаміки насильницької ситуації. Злість – одна з найбільш активних емоцій, тобто у більшості випадків особа, яка відчуває гнів, активно проявляє його певними діями стосовно іншої особи (що виливається у психологічне та фізичне насильство) або ж спрямовується на інші предмети (символічне насильство). Злість є природним індикатором неблагополуччя, що потребує реакції у формі усунення об'єкта, який є перешкодою на шляху до благополуччя. У процесі соціальної інтеракції емоційну напругу може викликати будь-який ситуативний фактор, а негативні характеристики та незадоволення взаємодією приписуються партнеру інтеракції. Переважно злість у соціальній взаємодії проявляється вербальною агресією. Актори скоріше за все схильні розпізнавати злість у самих себе за поведінковими проявами, тобто постфактум [Oros 2022].

Сильна емоційна реакція злості є недостатнім пусковим гачком для застосування фізичного насильства в умовах соціальної інтеракції. Моментів, коли люди відчувають сильну злість, набагато більше, ніж ситуацій з проявами насильства. Актори наштовхуються на потужну перепону – бар'єр конфронтаційної напруги і страху. Р. Коллінз виділяє кілька тактик подолання таких бар'єрів: встановлення просторової дистанції; орієнтація своїх дій на спостерігачів; маскуванню своїх намірів та приховування дій до останнього моменту; пошук слабкої жертви [Collins 2013]. Пошук слабкої ланки є однією з найбільш ефективних і часто вживаних тактик подолання бар'єру конфронтаційної напруги. Її реалізація часто призводить до так званого «перенесеного насильства», коли жертвою стає слабший партнер соціальної інтеракції, а не об'єкт напруги.

Агресія та насильство у ситуації дитячо-батьківської взаємодії під час спільного навчання

Виклики війни провокують необхідність змін соціальних практик у сфері освіти та функціонування сім'ї: зміни рольового репертуару батьків, зміни умов та хронологічних характеристик спілкування з дітьми, виховання та навчання дітей. Традиційно в Україні сім'я відігравала ключову роль у створенні умов для успішного функціонування освітніх інституцій. Варто також наголосити на ключовій ролі жінки у турботі про забезпечення освітніх потреб дитини, особливо якщо це діти молодшого шкільного віку. Переважно на матір покладено функціональну роль репетитора, вихователя, медіатора. Жінка найчастіше комунікує із агентами освітньої соціалізації і виконує домашнє завдання з дитиною, причому часто поєднує це із професійною кар'єрою [Oros 2021a]. Війна в Україні стала потужним рушієм змін у сім'ях і додатковим фактором ризику насильства над дітьми, особливо вразливою стала категорія дітей молодшого шкільного віку. Для батьків молодших школярів ситуації спільного навчання стали справжнім випробуванням в умовах соціальних змін: по-перше, діти цього віку не здатні самотійно виконувати домашні завдання; по-друге, у батьків виникла необхідність забезпечити дітям постійний нагляд на час перебування на роботі (це дуже складно забезпечити під час повітряних тривог); по-третє, на фоні збільшення обов'язків та необхідності залучення до волонтерської діяльності в умовах воєнного стану, постійна щоденна взаємодія виснажених батьків та дітей для розв'язання нових важливих навчальних завдань часто має ризик наростання наступальної паніки [Oros, 2021b].

Дослідження домашнього насильства, зокрема насильства над дітьми, є важливим кроком у пошуку відповідей на питання: «Що лежить в основі формування схильності до насильницьких проявів?», «Як соціальна солідарна взаємодія перетворюється на насильницьке протистояння?», «Як формується сприйняття соціальної взаємодії як ворожої?». Сім'я є агентом первинної соціалізації, що демонструє базові зразки поведінки: схеми сприйняття та реакцій на соціальні ситуації, поведінкові сценарії та вербальні зразки соціальної взаємодії.

Існує стереотип більшої жорстокості та вищого рівня проявів насильства у вихованні дітей з боку батька. Насправді насильство частіше застосовують жінки. В основному це насильство щодо дітей дошкільного віку, оскільки жінки проводять з малими дітьми набагато більше часу, ніж чоловіки. Чоловіки частіше проявляють насильство до дітей старшого віку – підлітків [Dietz 2000].

Батьківське насильство над дітьми – це дуже чутлива тема, що має чи не найвищий рівень латентності. Батьківське насильство не є відірваним

від сімейної динаміки загалом та її особливостей внаслідок впливу соціальних змін. Важливо обережно шукати шляхи до найбільш точного вивчення цього явища і обрати правильну оптику, щоб наблизитися до точного розуміння проблеми. На нашу думку, таким інструментом може бути вивчення найбільш вразливих і емоційно насичених моментів, які здатні показати, що відбувається насправді. Таким важливим інструментом може бути конкретна ситуація, яка точно передбачає активне спілкування батьків та дітей. Ситуація може ускладнюватися через необхідність вирішення важливих для обох сторін завдань. Такою ситуацією, яка здатна проявити справжній стан справ щодо батьківського насильства над дітьми, є саме ситуація спільного навчання.

Проблему домашнього насильства над дітьми в умовах воєнного стану вивчали через опитування батьків. Дослідження проведено у два етапи: I етап – воєнний стан в Україні березень – квітень 2023 р., II етап – воєнний стан в Україні листопад – грудень 2023 р. Цільова група нашого опитування – батьки дітей початкових класів, які проживають на території Закарпатської області. Загальна кількість батьків, що взяли участь у дослідженні – 689: 209 – перший етап: 201 – жінка та 8 чоловіків; 480 – другий етап: 410 жінок та 70 чоловіків. Метод вибірки – вибірка, керована респондентами (RDS). Основні рекрутери – це вчителі початкової школи (перша хвиля 7 осіб; друга хвиля – 9 осіб;) та батьки учнів початкової школи (перша хвиля – 7 осіб; друга хвиля – 10) – голови батьківських комітетів, які відповідали на запитання анкети та залучали до дослідження інших батьків (одночасно виступали респондентами та рекрутерами). Відбір респондентів рекрутерами проводився випадково – через групи у Viber та Facebook.

Мікросоціологічний аналіз домашнього насильства над дітьми під час дії воєнного стану дозволив виявити підвищення рівня насильства та проаналізувати динаміку змін конкретних проявів насильства батьків та дітей у конкретних ситуаціях навчання (Таблиця 1).

Таблиця 1. Динаміка змін рівня насильства над дітьми в умовах воєнного стану

Чи доводилося Вам застосовувати до дитини критику та крики під час навчання (виконання завдань)	Воєнний час (березень 2023, очна форма навчання) %		Воєнний час (листопад-грудень 2023, очна форма навчання) %	
	крики і критика дітей	фізичне насильство	крики і критика дітей	фізичне насильство
Так, постійно	1	0	1,3	1,7
Так, кілька разів на тиждень	6,2	0	10,2	2,1

Дуже рідко (всього кілька разів)	54,1	3,8	34,4	6,7
Один раз	3,8	2,4	6,5	7,7
Ніколи	34,9	93,8	47,7	81,9
Всього	100	100	100	100

Ситуації спільного навчання батьків та дітей в умовах війни дещо трансформувалися. Результати дослідження показали, що батьки та діти частіше демонструють прояви насильства по відношенню один до одного у ситуаціях навчання, переважно потенційні насильницькі дії включають сувору тональність спілкування (27,3 %), крики (7,1 %) та постійну критику та зауваження (18,8%). Цікаво, що ситуації спільного навчання батьків та дітей зазнають значних змін залежно від сприйняття важливості формального навчання. Сприйняття ситуацій навчання залежить від важливості забезпечення освітнього процесу у спектрі виховних завдань батьків. Опозиційні диспозиції та емоційна напруга батьків і дітей створюють можливості для реалізації проявів насильства та агресії. Емоційна напруга та безкомпромісність акторів у вирішенні навчальних завдань пов'язана із ефективністю та функціональною визначеністю ролі батьків. Функціональний діапазон ролі батьків значно змінився із початком повномасштабного вторгнення. Дослідження показало зміни оцінки процесу та результатів навчання, зміну часових характеристик ситуацій навчання. Контекст ситуації навчання в цьому випадку переважно визначається формою навчання та значенням навчальної діяльності для сім'ї загалом. Важливими обов'язками батьків є забезпечення потреб дитини у теперішньому та формування здатності дитини забезпечити свої потреби у майбутньому. Аналіз даних, отриманих під час першої хвилі дослідження, підтвердив значне зниження батьківського насильства [Oros & Afanasiev 2024]. Основним батьківським завданням стали безпека дітей та забезпечення фізичного виживання. Повномасштабне вторгнення спричинило зміни у ціннісній сфері, сприйнятті батьків та поведінкових сценаріях щодо дітей. Успіхи дітей у школі більше не визначали успішності реалізації ролі батьків. Ситуації навчання перестали бути найважливішою точкою опори у реалізації батьківських обов'язків. 83,7% батьків зазначили, що у складних ситуаціях, пов'язаних із навчанням, підтримують дитину. Батьки свої враження від ситуацій навчання з початку війни переважно визначали словами: «Спокій», «Оптимізм», «Підтримка», «Задовільно», «Позитивно».

Дані, отримані під час другої хвилі дослідження, засвідчили зміну насильницького потенціалу ситуацій навчання. Ризики та небезпеки у повсякденному житті людей можуть впливати на їх сприйняття та очікування від партнерів по інтеракції у конкретних ситуаціях. 76,6 % батьків вказали, що

у складні моменти ситуацій спільного навчання підтримують дітей, що на 7,1% менше, ніж раніше. Враження батьків ілюструють слова: «Терпіння», «Складно», «Напруга», «Виснаження». Щоденне надмірне емоційне навантаження, тривога, невизначений горизонт планування та інші виклики війни негативно позначаються на сімейних стосунках. У багатьох сім'ях батько мобілізований на захист Батьківщини або ж має досвід участі у бойових діях. Окрім побутових обов'язків та турботи про дітей, жінки в таких родинах зазвичай активно займаються волонтерською діяльністю. Дефіцит часового та особистісного ресурсу провокує категоричну позицію у спілкуванні з дітьми, що неминуче призводить до опозиції та наростання конфронтаційної напруги. Ситуації спільного навчання стали більш напруженими, поведінкові реакції більш емоційними, насильницький потенціал ситуацій зріс.

Аналіз поведінкових проявів дітей відносно батьків у складних ситуаціях, пов'язаних із навчанням, свідчать про скорочення традиційної соціальної дистанції між батьками та дітьми. Зокрема, індикатором можуть бути така поведінка дітей: крики (7,3%), кидання зошитів, ручок та інших предметів (4,6 %), замахування на батьків (2,9 %), завдання ударів (1,3 %). Поведінка дітей є наслідком поведінкових стратегій батьків. Порушення традиційної ієрархії у сім'ї можуть спричинити локальні ситуативні прояви боротьби за домінування між батьками та дітьми. У конкретній ситуації навчання випадкові помилки батьків чи нерозуміння матеріалу дитиною здатне слугувати соціальною та емоційною диспозицією для прояву насильства.

Насильство над дітьми може використовуватися як інструмент виховання. У цьому випадку насильство досить легко легітимізується індивідом та спільнотою, адже має досить потужні культурні та соціальні підстави для виправдання. Насильство «як останній аргумент» застосовується батьками у випадках попереднього використання ненасильницьких виховних засобів, які не дали бажаного ефекту. Небезпека дієвості такого насильницького сценарію у позитивному підкріпленні ефективності. Батькам вдається отримати бажану поведінку дитини за допомогою насильства, тоді такий насильницький травматичний для дитини сценарій включається у рольовий репертуар батьків. Насильство «як останній аргумент» виправдовується низкою смислових утворень через звинувачення дитини і часто формулюється так: «Вони не вміють нормально», «З ними інакше не можна», «Інакше вони не розуміють» [Oros 2024].

За інтенсивністю та ступенем завданої шкоди батьківське насильство можна класифікувати на жорстоке та обмежене насильство. У ситуаціях спільного навчання переважно йдеться про обмежене батьківське насильство. Характерною рисою цього насильства є спонтанність та сильні емоції. Батьки не планують застосовувати насильство проти дітей – вони так само,

як і діти, нажахані подією. Батьківське насильство у такому випадку можна кваліфікувати як імпульсивне. Симбіоз напруги злості та страху переважають у моменти найбільшого протистояння між батьками та дітьми. Діти опираються, демонструючи вербальну агресію. Гучність вербального протистояння поступово наростає, у випадку фізичного протистояння – дистанція скорочується, м'язова напруга зростає. Щоб уникнути насильства, залучені особи повинні знайти шлях обходу конфронтаційної напруги. Батьки значно сильніші за дітей фізично – тому батьківське насильство у ситуаціях навчання часто є наслідком наступальної паніки.

Обмежене батьківське насильство легко вписується у концепцію соціалізаційного насильства, яке має шляхетну мету – хибне уявлення про те, що випадки застосування насильства у ситуації навчання можуть бути у віддаленій перспективі скоріше позитивними, ніж негативними. Насправді ж прояви агресії та насильства у ситуації навчання щодо дітей здатні сформувати негативне ставлення до процесу навчання, ворожі установки щодо опанування нового. Можуть також сприяти виникненню негативних очікувань щодо будь-якої допомоги з боку батьків та зіпсувати дитячо-батьківські відносини.

Агресія та насильство у ситуаціях соціальної взаємодії дітей підліткового віку

Агресія та насильство серед підлітків завжди викликають інтерес науковців та занепокоєння суспільства. Війна росії проти України вкрай негативно вплинула на всі категорії населення України. Одна із найбільш вразливих категорій суспільства – діти, особливо підліткового віку. Значні виклики, з якими має справу дитина у підлітковому віці, спровоковані фізіологічними, психічними та соціальними змінами. Роль батьків як головного патронату, що супроводжує все життя дитини, заміщується вимогами щодо самостійності та успішності. Основним полем соціальної взаємодії стає середовище однолітків. Проте у сучасному суспільстві соціальна взаємодія підлітків зазнала значних змін через процеси диджиталізації, популяризації соціальних мереж та онлайн-навчання. Звичні практики соціальної взаємодії трансформуються – сьогодні вони все частіше опосередковані екраном гаджета. Можна навіть говорити про анонімність акторів соціальної інтеракції, що полегшує прояви вербальної агресії та психічного насильства. «Тролінг» як форма агресії та насильства став звичним інструментом соціальних відносин, що може і не корелювати із бажанням нашкодити партнеру.

Випадки насильницької віктимізації дітей та пов'язаної з насильством поведінки сучасної молоді зумовлені різними факторами. Насильство вдо-

ма, у школі, в соціумі, у відеоіграх та інших розвагах значно впливає на агресивну поведінку дітей та підлітків. Інші провісники насильства в дитинстві включають вживання алкоголю та наркотиків, стать і низьку самооцінку. Індикатори ризику насильства в дитинстві впливають на програми запобігання та втручання насильства серед дітей і підлітків [Daane 2003].

Вивчення специфіки агресивної та насильницької поведінки у підлітковому віці доводить, що зміст такої поведінки зазвичай є досить суперечливим. У першу чергу це виявляється у бажанні заявити про себе як про дорослого, зайняти певне місце у соціальній системі, з одного боку, та в дефіциті необхідних ресурсів (як психічних, так і соціальних) для його реалізації, з іншого боку. Мотив порушення табу в міфі виникає в тісному зв'язку з мотивом ініціації. Для дитини порушення будь-якого соціального табу перетворюється на феномен демонстрації набутої, внаслідок ініціації, зрілості, свого нового соціального статусу [Oros 2018]. Саме у підлітковому віці насильство та агресія стають елементами соціальної взаємодії найчастіше. У підлітковому віці навіть антисоціальне насильство не завжди є свідченням психічного розладу чи делінквентної спрямованості особистості.

У процесі соціалізації підлітки засвоюють різні сценарії поведінки (скрипти) і при нагоді намагаються їх реалізувати. Ті, які виявилися успішними, тобто призвели до бажаних результатів, скоріше за все буде включено до поведінкового репертуару підлітка [Huesmann&Moise 1996].

Ключовим аспектом вивчення насильства та агресії у соціальній взаємодії підлітків є визначення їх рівня та динаміки змін внаслідок соціальних перетворень. З метою уточнення специфіки агресії та насильства у ситуаціях соціальної взаємодії дітей підліткового віку проведено соціологічне дослідження у листопаді 2023 р. з використанням Google Forms. Для формування вибірки анкету було розміщено на сторінках соціальної мережі «Facebook» та в групах учнів старших класів Viber із зверненням від дослідника. У дослідженні використано метод вибірки, керованої респондентами (RDS). Первинні респонденти, рекрутинг яких здійснювався представниками закладів освіти – вчителями старших класів (10 ос.) і студентами перших курсів та учні старших класів (30 ос.), які самі відповідали на запитання і зверталися до друзів з проханням відповідати на запитання анкети, тобто одночасно виступали і респондентами, і рекрутерами. Вторинні респонденти – діти підліткового віку 12–17 р. Анкета складалася з трьох блоків: соціально-демографічний блок та проблемні блоки, орієнтовані на виявлення складових ситуацій насильства та агресії серед підлітків. Дані оброблено за допомогою програми SPSS 22. Загальний розмір вибірки склав 1374 підлітків 12–17 років. 56,9 % респондентів проживають у селі, 42,7% у місті. Серед опитаних 40,5 % хлопців та 59,5 % дівчат. Віковий розподіл респондентів такий: 17 р. – 16,3

%; 16 р. – 15,7 %; 15 р. – 21,3 %; 14 р. – 31,8 %; 13 р. – 9,4 %; 12 р. – 5,5 %.

Важливим елементом для розуміння ситуацій насильства та агресії серед підлітків є рольова диспозиція учасників. Помилковим є уявлення, що ролі у ситуації насильства та агресії всього дві: агресор (транслятор насильства) та жертва. Більшість підлітків залучено у такі ситуації в ролі спостерігачів. Саме спостерігачі можуть опосередковано чи безпосередньо здійснювати вплив на спалахи та тривалість проявів насильства та агресії (Таблиця 2).

Таблиця 2. Аналіз рольової структури соціальної взаємодії за участі підлітків у ситуаціях насильства

Роль підлітка у бійках	Участь підлітків у бійках				
	Щодня	Кілька разів на тиждень	Кілька разів на місяць	Один чи два рази на рік	Ніколи
Активний учасник	27	8	38	93	7
Спостерігач	4	5	29	222	93
Жертва	4	2	10	38	7
Не брав участі	2	1	7	113	664
Всього	37	16	84	466	771

4,4 % опитаних учнів зазначили, що під час бійок вони переважно перебувають у ролі жертви, 12,6% вказали, що займають роль активного учасника, 25,7 % визначили свою роль у ситуації бійки як спостерігача. Спостерігачі створюють певну мікросоціальну атмосферу насильницьких ситуацій і можуть бути як активними (кричати, рухатися, стукати, аплодувати), так і пасивними (вдавати, що не звертають на прояви насильства увагу). Пасивних спостерігачів значно більше в загальній кількості свідків. Варто зауважити, що конкретні ситуації насильства серед підлітків часто також передбачають наявність кількох пасивних свідків, адже переважна більшість відтворюється у вельми людних місцях. Чому ж вони дають мовчазну згоду на прояви насильства? Найімовірніше пояснення – це страх та тривога за свою безпеку у справді загрозливих ситуаціях, наприклад, із застосуванням специфічних знарядь (кастет, палиці, біти, газ, пляшка) або навіть вогнепальної зброї. Проте такі ситуації зустрічаються сьогодні не так вже і часто. Серед підлітків переважають бійки голіруч, а більшість спостерігачів все одно пасивно спостерігають і воліють стояти осторонь. Прояви агресії та насильства у підлітковому віці дуже часто винагороджуються статусом. Здатність до насильства та відкрита демонстрація агресії у підлітковому віці сприймається

опонентом як сила. Саме тому булінг як групове систематичне насильство є одним із найрозповсюдженіших форм насильства у підлітковому віці. В основі пояснення булінгу та мобінгу закладена класична дилема соціальних наук – ситуація чи індивід.

За даними дослідження, підлітки частіше стикаються із психологічним насильством та вербальною агресією. 14,6 % стикаються із психологічним насильством кілька разів на місяць, 8,4 % – кілька разів на тиждень, 4,4 % – кожного дня, 30,9 % – рідко, кілька разів на рік. Цікавим є питанням «Хто партнери по інтеракції, у якій проявляється психологічне насильство щодо підлітка?». 43,7 % підлітків вказали відповідь «Ніхто», 24,1 % обрали варіант «Інші люди», 10,1 % – вказали на однокласників, 10,3 % – на вчителів, 7,6% – на батьків.

Важливим показником при аналізі проявів фізичного насильства є питання організації простору соціальної інтеракції. Аналіз простору здатен вказати на чинники, що спрямовують чи підсилюють динаміку ситуацій насильства. Результати дослідження показали, що найбільш ймовірним місцем для бійки 28,4 % підлітків вказали вулицю, 16,1 % – школу, 2,3% – дім, 12,1% – інші місця. Інформація про те, яким заняттям присвячує вільний час дитина підліткового віку, може зорієнтувати у розумінні джерела інформації, зразків поведінки, поведінкових моделей. Вподобання та майже весь вільний час сучасних підлітків займають гаджети. Для дітей це є не тільки швидким і доступним способом розважитися, але і комунікативним простором. На питання «Як проводиш свій вільний час?» (після занять у школі) 81,4 % відповіли «Сиджу в інтернеті»; 40,4 % уточнили, що грають в інтернет-ігри; 68,5 % підлітків зустрічаються із друзями, 42,2% займаються спортом, 25,5 % дивляться телевізор.

Сьогодні вже доведений факт впливу медіанасильства на агресію та насильницьку поведінку дітей. Насильство у медіа швидко привертає увагу та утримує увагу підлітків. Насильницькі сценарії, продемонстровані у фільмах, роликах, різних соціальних мережах створюють ілюзію звичності, прийнятності, дієвості та легкості застосування насильства. Підліткам дуже легко ототожнювати себе із агресивними, сильними героями, яких бояться та поважають. Ще небезпечнішою формою засвоєння медіанасильства є відеоігри. В основі відеоігри із насильницьким сценарієм – класичне та оперантне навчання. Досвід гри у насильство здатен нівелювати конфронтаційний бар'єр напруги та страху, який є природним соціальним запобіжником насильства. Очікувано одним із ключових питань у процесі з'ясування специфіки проявів фізичного насильства є самовизначення підлітками його причини. 49,9% підлітків вказали, що ніколи не застосовували фізичне насильство. 28,2 % дітей підліткового віку пояснили застосування фізичного

насильства причиною необхідністю самозахисту, обравши відповідь «Коли на мене нападають». 5% відповідей – «Коли мені погрожують», 4,6 % пояснюють прояви насильства сильними емоціями злості, 3,4% дітей обрали варіант «Щоб не думали, що я лох», 3,1% вказали причиною застосування фізичного насильства стан алкогольного та наркотичного сп'яніння. 2,5 % підлітків застосовують фізичне насильство «по дурості».

Принципи, цінності та соціальні норми, які домінують у суспільстві та транслюються соціальними інститутами, відіграють ключову роль у демонстрації насильства щодо однолітків. Особистість потенційного кривдника, що включає комплекс характеристик, постає в системі координат, заданих суспільством. Соціальні норми та зразки заломлюються у його свідомості. У соціальній системі, в якій домінування і владу проголошено найбільш вагомими соціальними цінностями, негласно дозволено застосовувати насильство. У найскладнішій ситуації опиняються діти, які не мають власного соціального статусу, а тільки проектує статус батьків. У них недостатньо ресурсу для реалізації основних соціальних задач. Найдоступнішими способами зайняти бажаний щабель в ієрархії групи є такі: покращити свої власні соціальні показники за рахунок праці (покращити успішність, спортивні досягнення, унікальні навички та вміння) або знецінити показники когось в групі (жертви). Інший шлях – простіший, найбільш доступний і очевидний. Причому саме мобінг, як групове знущення, виявляється універсальним інструментом самоствердження та покращення свого становища в групі. Значущою характеристикою жертви завжди виступає її відмінність від решти групи. Ця відмінність не обов'язково буде негативною (дивна зовнішність, бідність, дефекти когнітивної сфери...) – вона може виділяти жертву за рахунок її переваг над іншими (багатство, успіхи у навчанні, зовнішня привабливість). За таких умов мобінг триватиме довше і буде інтенсивнішим, якщо жертва не опиратиметься цьому процесу. Процес мобінгу передбачає масове цькування, тобто переслідувачів зазвичай 2-3. За даними досліджень, саме ця кількість кривдників зустрічається найчастіше, адже це запускає процес знеособлення кривдника і колективної відповідальності, з одного боку, а також не позбавляє ореолу привілейованої, ексклюзивної позиції лідера, з іншого боку (Oros, 2020a).

Втягнення у роль жертви відбувається через провокацію. Сценарій майже кожного акту мобінгу схожий: здійснення певної соціальної дії щодо потенційної жертви з метою спонукання реактивної дії у відповідь. Будь-яку реакцію агресори використовують проти жертви через звинувачення, висміювання недоліків, глузування, тролінг. Кожна ситуація соціальної взаємодії із жертвою закінчується агресією, насильством та утвердженням емоційного та соціального домінування.

Легітимізація мобінгу – це виправдання своїх тривалих девіантних дій цькування та виправдання себе. Легітимізація мобінгу – шляхи нормалізації актів насильства і своєї ролі в процесі мобінгу, надання своїм діям ознак «законності». Можна виділити такі стратегії легітимізації мобінгу: «жертва обставин»; мінімізація завданої шкоди; звинувачення жертви; звинувачення свідків; осуд тих, хто засуджує; покладання на вищі цінності; «героїзація мобера», дистанціювання; перекладання провини. Вони виконують певні функції: є взірцем насильницької поведінки, спонукою до насильства, виправданням насильства та посиленням насильства. Легітимізація мобінгу є потужним детермінантом відтворення цього явища, при цьому специфічна структура мобінгу передбачає в своїй конфігурації певні легітимізаційні механізми. Розуміння цього процесу може частково або повністю нівелювати його ефективність. Легітимізація девіантної агресії та насильства, мобінгу зокрема, призводить до вкрай негативних наслідків переформатування соціальної норми щодо цих явищ як на індивідуальному, так і на мікросоціальному рівні. Розуміння процесів та механізмів легітимізації мобінгу сприятиме попередженню та недопущенню сприйняття його як варіанту норми, що унеможливить «легальне» відтворення мобінгу в подальшому (Oros, 2020b).

Страх, паніка та злість у процесі соціальної взаємодії сигналізують про порушення ритуалу солідарності. Ситуації, у яких застосовують агресію та насильство, спершу проектувалися учасниками як ситуації соціальної взаємодії. Поки не встановлено домінування через агресію та насильство, у соціальній інтеракції переважають процеси взаємного сильного фокусу уваги, але ритми, задані акторами, не задовільняють їх партерів. Структура соціальної взаємодії серед підлітків значно відрізняється від структури сімейних, зокрема дитячо-батьківських інтеракцій. Головна відмінність – хронологія та визначеність соціальних диспозицій учасників взаємодії. На відміну від ситуації соціальної взаємодії батьків та дітей, диспозиція акторів не визначена наперед, а встановлюється безпосередньо у процесі взаємодії. Встановлення переваг та домінування часто є однією із основних цілей взаємодії. Постановка таких амбітних задач передбачає потужну емоційну напругу. У цьому разі партнери по інтеракції швидко переходять у категорію опонентів.

Висновки

Кожна соціальна взаємодія передбачає орієнтацію на задоволення інтеракційних потреб акторів. Успішно реалізована соціальна інтеракція передбачає дотримання інтеракційних ритуалів та умов взаємної соціальної солідарності. Умовами соціальної взаємодії є взаємне фокусування на діях та емоціях одне одного, включення учасників у соціальні координати взаємодії. У ситуаціях чіткого дотримання ритуалів взаємодії, вони здатні забез-

печити потреби та очікування акторів. Окреслені ситуації взаємодії, елементами яких є агресія та насильство, різні за своєю структурою та визначеними ритуальними актами. Як ситуації бійки серед підлітків, так і ситуації спільного навчання батьків та дітей, вимагають дотримання норм та правил солідарної взаємодії. Проте в обох випадках агресія та насильство є наслідком руйнування очікувань акторів інтеракції, захоплення емоцій партнера через домінування та жорстке підпорядкування. Під час бійки один підліток приймає роль жертви через недостатню соціальну суб'єктну силу. У ситуаціях спільного навчання потреби та очікування дитини підпорядковуються через фізичну слабкість. Ситуації соціальної взаємодії батьків та дітей передбачають чітку ієрархічну структуру. Проте часткова втрата батьками авторитету у питаннях навчання перетворила ситуації спільного виконання завдань із соціально упорядкованих, злагоджених на ситуації боротьби та протистояння. Навчання та забезпечення майбутнього соціального статусу дитини визначалося батьками як найважливіша функція батьківства. Такий контекст ситуацій навчання також створював додаткову напругу через завищені неадекватні очікування батьків від навчальної інтеракції з дитиною. В умовах війни відбулася зміна контексту навчання, що знизило напругу інтеракції та прояви насильства щодо дітей. Головною функцією батьків у цей час є турбота про їх безпеку. Після більш як двох років повномасштабного вторгнення на територію України ворожих військ і постійних повітряних тривог, воєнні реалії також вплинули на емоційний режим дитячо-батьківської взаємодії. Ситуації спільного навчання стали більш напруженими, поведінкові реакції більш емоційними, насильницький потенціал ситуацій зріс.

Соціальна взаємодія серед підлітків характеризується високим рівнем інтенсивності намірів, очікувань, проявів, емоційних реакцій. Прояви агресії та насильства у підлітковому віці – спосіб самоствердження, емоційної розрядки, інформування однолітків про межі допустимої поведінки. Насильство та агресія у підлітковому віці – спосіб встановлення ситуативної соціальної диспозиції, яка здатна проектуватися на ставлення однолітків у майбутньому.

Прояви агресії та насильства, руйнуючи бар'єр конфронтаційної напруги, змінюють двосторонню векторність соціальної взаємодії. Проявляючи насильство та агресію, агресор не демонструє солідарності. Агресор захоплює ініціативу задавати емоційний ритм соціальної взаємодії, підпорядковує потреби та очікування жертви своїм потребам домінування. Жертва може сприйматися агресором як фізична перешкода на шляху до досягнення цілей. Важливим для аналізу насильства та агресії є емоційний вимір. Емоційна динаміка та інтенсивність емоцій мають дуже виражений характер. Поєднання і взаємопідсилення емоцій страху та злості у ситуаціях

насильства, уможливорює його вияв як наслідок наступальної паніки. Емоційна розрядка наступальної паніки, спровокованої протистоянням, відбувається через нанесення фізичної шкоди партнеру або ж посягань знищити його образ «Я».

Література

- Bandura A., Walters R. H.** (1959). Adolescent aggression; A study of the influence of child-training practices and family interrelationships. Ronald Press.
- Berkowitz, L.** (1989). Frustration-aggression hypothesis: Examination and Reformulation. *Psychological Bulletin*, 106(1), 59-73.
- Collins R.** (2013). Entering and leaving the tunnel of violence: Microsociological dynamics of emotional entrainment in violent interactions. *Current sociology*. 61(2), 132-151.
- Collins, R.** (2004). Interaction ritual chains. Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400851744>.
- Collins R.** (2008). *Violence: A micro-sociological theory*. Princeton University Press.
- Crick, N. R., & Dodge, K. A.** (1996). Social Information-Processing Mechanisms in Reactive and Proactive Aggression. *Child Development*, 67(3), 993-1002. <https://doi.org/10.2307/1131875>.
- Daane D.M.** (2003). Child and adolescent violence. *Orthop Nurs*. 22(1), 9-23.
- Dietz, T. L.** (2000). Disciplining children: Characteristics associated with corporal punishment. *Child Abuse & Neglect*. 24(12), 1529-1542. [https://doi.org/10.1016/S0145-2134\(00\)00213-1](https://doi.org/10.1016/S0145-2134(00)00213-1).
- Huesmann, L.R., Moise, J.** (1996). Media violence; A demonstrated public threat to children. *Harvard Mental Health Letter*, 12.
- Lorenz, K.** (2002). *On Aggression*. London: Routledge.
- North, D. C., Wallis, J. J., & Weingast, B. R.** (2009). *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Oros, O.B.** (2022). Anger as an emotional component of violent situations. *Habitus*, 33, 28-33. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.4>
- Oros O.B.** (2018). Aggressive and violent behavior among children of adolescence. *National Technical University of Ukraine Journal. Political science. Sociology. Law*. 2(38), 90-96. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2018.2\(38\).152925](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2018.2(38).152925).
- Oros, O.B.** (2023). Emotions as key elements of violent situations. *Habitus*, 46, 31-35. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.46.3>
- Oros, O.B.** (2021a). The interaction problem of primary school children with their parents in distance learning during the COVID-19 pandemic. *Grani*. 24(5),

46–53. <https://doi.org/10.15421/172146>.

Oros, O.B. (2021b). Study of parents' experiences of junior students related to distance learning during the COVID-19 pandemic. *Habitus*, 21, 40–43. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.21.6>.

Oros, O.B. (2024). Microsociology of domestic violence against children under conditions of martial law. *Current Problems of Philosophy and Sociology*. 47, 93–97. <https://doi.org/10.32782/apfs.v047.2024.17>.

Oros, O.B. (2020a). Mobbing in the educational environment. *Habitus*, 11, 27–31. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.11.13>.

Oros, O.B. (2020b). Legitimization of mobbing among children: an attempt to analyze the problem. *Habitus*, 13 (1), 93–97. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.14>.

Oros, O., & Afanasiev, D. (2024). Violence Against Children: The Dynamics of Changes in the Relationship of Parents and Children in the Learning Situation During Quarantine and War Conditions. *International Journal of Educational Reform*. 33(4), 522–540. <https://doi.org/10.1177/10567879241255315>.

Turner, J.H. (2002). *Face to face: Toward a sociological theory of interpersonal behavior*. Stanford University Press.

AGGRESSION AND VIOLENCE IN SITUATIONS OF SOCIAL INTERACTION IN THE CONDITIONS OF WAR

Abstract. The study reflects the specificity and mechanisms of violence in social interaction situations in war conditions. Analyzed are the structure and mechanisms of social interaction in communication between parents and their children during the educational process conducted in war conditions. The specifics of manifestations of aggression and violence in the social interaction of adolescents are outlined. Social interaction has its own organizational logic, determined by the contexts of interaction and implemented through interaction rituals. Misaligned expectations of social interaction can lead to implementing alternative interaction strategies, which can vary from avoidance to aggression and violence. Social interaction in the conditions of war transforms. Manifestations of aggression and violence destroy the barrier of confrontational tension, changing the bilateral vector of social interaction. The aggressor does not show solidarity by showing violence. He seizes the initiative to set the emotional rhythm of social interaction and subordinates the needs and expectations of the victim to his needs for dominance. The aggressor may perceive the victim as a physical obstacle to achieving goals. The emotional dimension is essential for the analysis of violence and aggression.

Teenagers may assume the victim role during a fight due to insufficient social subjective power. In situations of joint learning, the child's needs and expectations are subordinated due to their physical weakness. The designated interaction situations, the elements of aggression and violence, are different in their structure and certain ritual acts. Both fights among teenagers and situations of joint learning with parents and children require compliance with the norms and rules of solidarity interaction. However, in both cases, aggression and violence are a consequence of the destruction of the expectations of

the actors of the interaction and the capture of the partner's emotions through dominance and rigid submission.

Keywords: aggression, violence, micro-sociology, sociology of violence, violent situations, social interaction.

ABOUT THE AUTHOR

Oleksandra Oros,
PhD in Sociology,
Associate professor at the Department
of Sociology and Social Work;
Head of the Scientific Research Center
for the Study of Violence, Uzhhorod
National University (Ukraine)

ПРО АВТОРКУ

Олександра Орос,
кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціології
та соціальної роботи;
керівник НДЦ вивчення насильства
Ужгородського національного
університету (Україна)